

SÓZLERDİN FORMASI HÁM MÁNISINE QARAY TÚRLERI

Qosibaeva Roza Ramatullaevna

Nókis qalası 2-sanlı kásip-óner mektebi Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pán oqıtıwshısı

Annotatsiya: *Bul maqala tildegi hár bir sóz óz mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanıwı kerekligi, stillik ózgeshelikleri ekspressivlik hám emocianallıq boyawlarına, sonday-aq grammatikalıq ózgesheliklerine iye bolıwı hám sózlerdiń forması hám mánisine qaray túrleri haqqında.*

Аннотация: *В данной статье речь идет о необходимости употребления каждого слова в языке по его значению со стилистической точки зрения, стилистическим различиям, выразительности, эмоциональной окраске, грамматическим различиям и так далее.*

Bilimlendiriw tarawınıń eń áhmiyetli wazıypalardan biri bul oqıwshılardıń qaraqalpaq tili sawatqanlıǵın tereńrek úyretiw bolıp esaplanadı. Olardıń qaraqalpaq tilin meńgeriwde tildegi hár bir sózdi óz mánisine sáykes stillik jaqtan durıs hám orınlı qollana alıwı kerek boladı. Qálegen sóz óziniń mánisine stillik ózgesheliklerine ekspressivlik hám emocianallıq boyawlarına, sonday-aq grammatikalıq ózgesheliklerine iye boladı. Qollanıwda usı belgiler esapqa alınbasa, ol sózdi durıs tańlap almaǵan dep esaplawǵa bolmaydı. Demek, tildegi sózlerdiń belgili bir bólegi mánisine qaray óz ara baylanıslı pútinlikti payda etedi. Bunday pútinliktegi sózler usı qósiyetlerine qaray eki toparǵa bólsek boladı.

- 1) Omonimler, omoforma, omofonlar hám paronimler formasına qarap
- 2) Sinonimler, antonimler bolsa óz ara mazmunınıń qarama-qarsılıǵına qaray bólek toparlarǵa kiredi.

Omonimler-sırtqı formaları (jazılıwı hám aytılwı) birdey biraq mánileri hár qıylı bolǵan sózler. Mısalı:

Toyǵa barsań, burın *bar*,

Burın barsań, orın *bar*.

(Naqıl)

Birinshi qatardaǵı *bar* sózi - háreketti bildirse, ekinshi qatardaǵı *bar* sózi-bolımlıqtı birlidredi. Bul qatarlardaǵı *bar* sóziniń qaysı mánide qollanıwı turǵanlıǵı onıń sol qatardaǵı sózler menen mánilik baylanısınan ǵana anıq kórinip turadı. Omonimler qaysı birlikler arasında bolıwına qaray 3 túрге, leksikalıq omonimler, grammatikalıq omonimler hám frazeologiyalıq omonimler bolıp bólinedi.

1. Leksikalıq omonimler- sózler arasındaǵı omonimler. Forması birdey, mánisi hár qıylı bolǵan omonimlerde leksikalıq omonimler dep ataladı. Mısalı: shıǵarma-atlıq (dóretpe), shıǵarma- is háreket.
2. Grammatikalıq omonimler- qosımtalar arasındaǵı omonimler. Forması birdey bolǵan qosámtalar grammatikalıq omonimler dep ataladı. Mısalı:

- a) Rasin aytqanda , klasskom *bolgandı* meniń de ishim jek kórip turǵan joq.
(T.Qayıpbergenov, “Muǵallimge raxmet”)
- b) Bir qısıwmet *bolgandı* (Jiyen jıraw, “Posqan el”)
- c) *Selsiz* kúni jawın boldım,
Sátsiz esken dawıl boldım. (Berdaq, “Bolǵan emes”)
- d) Ne qılıp *júrsiz?* –dep soradı Meńlimurat aǵa (T.Qayıpbergenov, “Muǵallimge raxmet”).

Birinshi mısalda *bolgandı* sózindegi –**dı** qosımtası menen ekinshi mısalda *bolgandı* sózindegi –**dı** qosımtasınıń mánisi birdey emes, birinshisinde tabıs sepliginiń forması, ekinshisindegi qosımta feyilge tán qosımta. Sonday-aq úshinshi hám tórtinshi mısallardaǵı –**siz**, –**siz** qosımtalarınıń mánileri de tup tamırınan ózgeshe.

3. Frazelogiyalıq omonimler- sóz dizbekleri arasındaǵı omonimler. Sózdiń forması bir qıylı, mánileri har qıylı bolǵan sóz dizbeklerine frazeologiyalıq omonimler dep ataladı. Mısalı: basna kóteriw- húrmet qılıw, basna kóteriw- urısıw, jánjellesiw

Sinonimler- jazılıwı hár qıylı, biraq mánileri birdey sózler. Sinonimler tek bir sóz shaqabınan boladı. Mısalı: tez, shaqqan, jıldam, dárriw, dárhál, hár zamatta. Sinonimler til baylıǵı bolıp, shaxs hám predmetlerdiń eń názik táreplerin táreplew ushın qollanıladı hám gápdegi takrarlawǵa jol qoymaydı. Sinonimler ádebiy tildi bayıtıwshı derek bolıp, óz imkanıyatlarımızdan tısqarı basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw arqalı da sinonimlik qatarı keńeyip baradı: samal, jel sıyaqlı.

Sinonimler mánisine hám qollanılıwı ózgesheligine qaray semantikalıq hám stilistikalıq bolıp ekige bólinedi.

Sematikalıq sinonimler neytral sózler bolıp biri birinen tek ózgeleriniń tykarǵı mánisiniń boyawları arqalı ózgeshelenedi. Olar biriniń ornına ekinshisi qollanıla beredi. Mısalı: *Qorlıq, azap* kórgen kúniń (Beraq)

Jónsiz qırıq kún *qayǵı, uwayım* shekkennen,
Densawlıqta bir kun shadlıq jaqsıraq. (Berdaq)

Stilistikalıq sinonimler dep mánileri biri birinen jaqın, birdey, biraq stillik boyawları hár qıylı sózlerge aytıladı. Mısalı:

1. Jigitler, aytayın, tıńlań zarımdı,
Men bayan eteyin arzı-halımdı. (Berdaq)
2. Men qızdan kózimdi ayırmaı *qarap* turman. Qasımnan ótip baratırıp, ol da maǵan bir *názer* tasladı. (Á.Qarlıbaev)

Bul mısallardaǵı sinonimlerdiń ekinshileri birinshi sózlerge qaraǵanda stillik jaqtan ózgesheliklenedi: olar obrazlılıq mánige iye.

Antonimler- mánileri bir-birine qaram-qarsı sózler. Sózlerdi bir- birine qarama-qarsı qoyıw arqalı olardıń mánileri arasındaǵı parqı ashıp kórsetiledi. Antonimlerdiń qatar qollanılıwı nátiyjesinde stilistikalıq figura-antiteza payda boladı. Antiteza qatarlardaǵı sózlerdiń mánisiniń ótkirliğin arttıradı. Mısalı:

Bası qutlı, *sońı* wayran, Bozataw

Joq edim, bar boldim kamalga keldim. (Ajiniyaz)

Antonimlarning tomondagishe turleri bar:

1. Leksikalik antonimler- sozlerding bir-birine qarama-qarsi mani anlatingi tiykarında birlesivi. Misali: aq-qara, bar-joq.
2. Grammatikalik antonimler- soz jasaliw natijesinde antonimlarning payda boluvi. Misali: aqilli-aqilsiz, biymani-manili.
3. Kontekstli antonimler- putin gaptin mazmunına baylanisli qarsi manining payda boluvi. Misali: Gey jaslarning muhabbatı *qañbaqtay*,

Gey jaslarning muhabbatı *qarmaqtay*.

Paronimler- oz ara tubirles ham aytiluvi jaginan bir-birinen uqsas sozler. Olar soz shaqabına kiredi. Biraq paronimler- manisi boyınsha har qiyli sozler, sonliqtan da olardi bir-biri menen shatastirwga bolmaydi. Misali: diplomat-diplomant-diplomnik. Bular aytiluvi jaginan unles sozler bolganliqtan birining ornına biri naduris qollanılıp aytilajaq pikirdi buzıp koresetedi. Haqiqatında: *diplomat*-diplomatiya menen shugillanishı adam, *diplomant*-diplom menen sıyılıqlangan adam, *diplomnik* -diplom jumisin orinlawshı student. Paronimler kobinese orfoepiyaliq normalarga boysınbagantan juzege keledi. Paronimlerge misallarnadan-ladan, aylan-aynal, soraw-sawal, musılman-musırman ham t.b.

Paydalanilgan adebiyatlar:

1. E.Berdimuratov. "Hazirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya". "Bilim" baspası. Nókis -1994
2. A.Bekbergenov. "Qaraqalpaq tilining stilistikası". Nókis. "Qaraqalpaqstan"-1990
3. A.Dawletov. "Til bilimi tiykarları". Nókis. "Qaraqalpaqstan"-2013